

L'ESCRITURA LLATINA AL LLARG DEL TEMPS

1. Introducció

- a. La necessitat
- b. Els suports per a l'escriptura
- c. La Paleografia
- d. La Diplomàtica
- e. Els arxius i les biblioteques

2. Escripura i societat

- a. Cicle de l'Antiga (s. VI a.C – s. II d.C)
 - i. Escripura arcaica
 - ii. Escripura capital quadrada o elegant
 - iii. Escripura cursiva
 - b. Cicle Intermedi (s. II d.C – s. V d.C)
 - i. Escripura Uncial
 - ii. Escripura Semiuncial
 - c. Escripures precarolines (s. V – S. IX)
 - d. Escripura carolina (s.IX – s. XIII)
 - e. Escripura gòtica (ss. XII-XIII – s. XVI (XX))
 - f. Escripura humanística (s.XV)
- ## 3. La datació i descripció de texts

1. Introducció

a. La necessitat de l'escriptura

Des del començament de la humanitat existeix la problemàtica de l'espai a la memòria per a emmagatzemar tota la informació possible.

Ens valem de l'escriptura per a no recórrer a la memòria, que potser siga més fràgil que allò que queda escrit.

Al llibre del Fedro, Plató ja feia una referència a l'escriptura i es referia a ella com un "fàrmac" que ajudava a la humanitat però que tenia com a reacció adversa, que ens convertiria en menys memoriosos i sense ella no podríem anar endavant.

D'aquesta manera puguem dir que recorrem a l'escriptura en qualsevol moment, fins i tot hui en dia, tan present en tot el procés comunicatiu i en les xarxes socials.

b. Els suports per a l'escriptura

La necessitat de plasmar la memòria en forma d'escriptura comença amb el que l'ésser humà troba al seu voltant.

A l'Antiguitat, van començar emprar-se'n suports minerals (un obelisc, pedra, marbre, etc.) i són famoses les inscripcions epigràfiques de Roma, que hui en dia puguem vore, fins i tot reaprofitades, a la façana de la Basílica de la Mare de Déu, a València.

Amb la necessitat d'augmentar els documents on plasmar l'escriptura s'empren materials més suaus per a escriure i d'emmagatzemament més fàcil que "les pedres":

- **El papir:** es va utilitzar des de la civilització egípcia d'on era originari i va ser utilitzat com a matèria escriptòria fins al segle IV, encara que va continuar utilitzant-se esporàdicament fins al segle XI, en la Cancelleria Papal i, a França pels reis Merovingis fins el segle VII. La seua elaboració es feia a partir de soquets de plantes cultivades a la vora del Nil.
- **Les tauletes:** que solien ser d'ivori, fusta o os, amb un recobriments de cera que permetia l'escriptura i la seua reutilització, servia per a l'aprenentatge i lectura més ràpida. S'escribia amb un "stylus" i tenim les mostres que ens han arribat des de Pompeia i Herculano, aquesta famosa pintura. Molts experts asseguren que des d'aleshores va començar la tradició del "palimpsest"¹.
- **El pergamí:** des del segle IV fins al segle XIII va ser habitual l'ús de la pell d'animal com a suport per escriure. Va ser una alternativa al papir, que si bé tenia bona conservació en llocs secs com Egipte i el Nord d'Àfrica, a Europa en durava ben poc. Els monestirs

¹ Palimpsest: Tauleta antiga el la qual es podia esborrar allò escrit per a tornar a escriure (RAE). Va donar nom als "codici rescripti" o manuscrits que eren reutilitzats com a suport escriptori.

criaven ramats per a la seua subsistència, tant alimentària, així com a font d'obtenció de matèria prima per a elaborar els seus documents. La pell de més qualitat, que era la que s'obtenia a partir d'animals que encara no havien nascut s'anomenava "vitel-la", de la qual es componen els llibres més luxosos i els documents més solemnes.

- **El paper:** que va ser inventat a Xina, d'origen vegetal com el paper, però realitzat a partir de draps (principalment de lli o seda) que feia una pasta. Jaume I va entrar en Xàtiva (1239-1240) i a partir d'aleshores, a la vista dels avantatges del paper (ràpid i barat) la Cancelleria Reial el va emprar com a material d'escriptura per als seus documents i va començar la seua difusió per tots els regnes europeus. El paper va començar a fabricar-se a gran escala als batans² i s'introdueix una "marca d'aigua" realitzada amb una filigrana³. El "Llibre de Repartiment" on es recull la informació en la cessió de terres de la Reconquesta a la Corona d'Aragó està fet de paper gros i rugós.

c. La Paleografia

És la disciplina científica que s'encarrega de l'escriptura antiga. En aquest sentit comprenem tot tipus d'escriptura (llibres i documents).

d. La Diplomàtica

Té com a objecte els documents en el context d'una entitat física i el seu contingut textual i ideològic. Hem de tenir en compte que un llibre està inspirat per un autor, mentre que un document està subjecte a unes fórmules preestablertes i un conjunt de drets i deures.

El "**diplomista**" que no "diplomàtic" analitza els documents i estableix si és vertader o fals. Tot açò ve a raó de la problemàtica de la revolució del paper i com va augmentar de forma desmesurada tot allò que s'escriu des del segle XII.

Va arribar a un punt en el qual els documents eren falsejats per a poder apropiarse terres o qualsevol bé, principalment d'ordes eclesiàstiques i cases nobiliàries (unes entre altres).

Al segle XVI, una de les protestes de Martí Luter va esdevenir perquè demanaven que les festivitats dels Màrtirs es recolzaren amb documents, és a dir, que aleshores es feia sense criteri establert. Per aquest motiu, l'Església va encarregar una "hagiografia"⁴ a la Companyia de Jesús.

Daniel von Papenbroeck en 1675 va publicar l'obra "Propylaeum antiquarium circa ver iac falsi discrimen in vetuatis membris" on es critiquen els documents antics i va posar en entredit la major part dels documents.

² Batans o molins d'aigua que fabricaven paper, ja que l'aigua era fonamental per a la seua fabricació.

³ La filigrana era la marca amb la qual es marcava el paper per a distingir-lo d'un fabricant a altre. Per la seua complexitat encara hui diem filigrana a coses difícils de fer.

⁴ Hagiografies són les obres que tracten la vida dels sants de l'església.

Davant aquesta publicació, que feia córrer perill a les ordes eclesiàstiques i les seues possessions, el benedictí (o predicador) i arxiver de Sant Dennis a París, Jean Mabillon, va escriure l'obra fundacional de la Diplomàtica com a ciència "De re Diplomatica" a 1681. En aquesta obra contesta a Papenbroeck, fent un estudi detallat dels documents i les seues fórmules i molt especialment de la Paleografia. Des d'aleshores es va desenvolupar si cap aquesta ciència, que no ha deixat de tenir importància fins i tot actualment (recordar el cas de Napoleó i l'evasió de documents a París).

e. Els arxius i les biblioteques

Els **arxius** tenen com a missió recollir, custodiar i servir la documentació generada a partir de l'activitat d'una persona o entitat física. Per tant puguem trobar-se amb arxius públics que corresponen a persones o entitats públiques (com la Corona, els Governos, etc.) o institucions o persones privades (per exemple nosaltres mateix o l'Església Catòlica,...).

Per a fer servir la documentació cal identificar-la, per a la qual cosa és fonamental el temps i lloc on es va generar el document, ja que ens regim pel principi de procedència o mètode històric perquè els documents són d'on provenen. Encara que pareix una afirmació fàcil, el continu moviment institucional ajuda a que el principi siga difícil de dur a terme. Per a realitzar l'activitat parlarem de la datació crònica (temps) i tòpica (lloc).

Les **biblioteques** tenen com a objecte preservar i fer servir col·leccions, principalment de llibres.

Les col·leccions en les biblioteques solen ordenar-se de manera temàtica i se'ls sol donar una referència al teixell que és una etiqueta que es posa al lloc dels llibres en la qual n'hi ha una referència formada per les tres primeres lletres del cognom de l'autor en majúscula, les tres primeres del títol en minúscula i la numeració corresponent a la Classificació Decimal Universal (CDU).

2. Escripura i societat

Els canvis que es succeeixen a les societats es reflecteixen en la manera de posar per escrit els documents.

En certs moments de la Història no ha interessat que l'escripura, sempre lligada al coneixement i la sapiència, arriben tots els públics. Ha sigut un fet contrastable que la major part d'obres literàries que es van copiar a l'Edat Mitjana no eren de l'època i és amb el Renaixement (de la cultura Antiga i Clàssica) quan comencen a escriure's obres signades, ja que fins aleshores l'escriptor importava ben poc.

Els monjos benedictins o predicadors des de l'Abadia de Monte Cassino van copiar i traduir gran part dels manuscrits de l'Edat Mitjana, i a l'Escola de Traductors de Toledo s'encontraven les cultures musulmana, jueva i cristiana per a transcriure obres d'unes a altres llengües.

Tota esta tradició prové de les cultures grega i llatina, però pel gran desenvolupament de Roma i la posterior adopció per l'Església que des de la pròpia Roma va dominar i ser l'espill de totes les administracions dels regnes europeus, fins als nostres dies puguem trobar les nostres arrels.

És per això que anem a fer un repàs dels tipus de lletra, amb exemples de documents des de l'època Romana.

a. Cicle de l'Antiga (s. VI a.C – s. II d.C)

Comprén entre aquests segles i són lletres que estan destinades a que tot el món les llija i per tant són de forma clara i "elegant" encara que són desenvolupades de l'arcaica i la grega.

i. Escripura arcaica

Esta es una làmina en la que puguem observar diferències i similituds entre les escriptures arcaica i grega:

Comparación del alfabeto griego con el etrusco y sus derivados											
Griego occide.	Etrusco arcaico	Etrusco clásico	Etrusco septen.	Umbro	Oscó	Falisco	Piceno	Messapico	Latino arcaico	Latino clásico	Valor fonet.
A	A	A	>	A	A	Я	↑	↑	A	A	a
B	B		↑	B	B		B	B	[B]	B	b
<C	<C	>> [k]			> [k]	>> [k.ɣ]	<	Γ	> [k.ɣ]	C [k]	c
ΔD	ΔD	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	D	d
E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	e
F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	f
I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	i
H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	h
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	θ
K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	k
L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	l
M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	m
N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	n
O	O	O	O	O	O	O	O	O	O	O	o
P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	p
Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	q
R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	r
S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	s
T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	t
V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	v
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	x
Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	y
Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	z

ii. Escritura capital quadrada o elegant

És l'escritura que s'emptra per a l'epigrafia romana en general, encara que té la seua vessant llibraria o documental que solia utilitzar-se per a títols, capitals elegants, etc.

Esta inscripció es troba a la Columna de Trajà a Roma (segle II). Cal destacar d'ella que per a que es veieren de baix totes les lletres igual de grans, les línies inferiors són més reduïdes, també cal fer referència a "scriptio

continua"⁵, encara que en aquest cas també n'hi ha uns signes d'interposició que separen les paraules.

En aquesta inscripció epigràfica romana que es troba en la façana de la Basílica de la Mare de Déu de València, datada al segle III d.C., puguem observar que gran part ha sigut picada i esborrada, és a dir que s'ha donat la pràctica de "damnatio memoriae"⁶. Puguem llegir: "IVLIA MAMEA⁷ [...] VALENTINI VETERANI.ET.VETERES" .

⁵ "Scriptio continua" significa que no existia la separació de paraules.

⁶ "Damnatio memoriae" consistia en esborrar els noms de persones o fets que no pasar a la Història, per exemple quan Neró va cremar Roma el seu nom va ser esborrat de totes les làpides públiques; també Cal·lígula i Domicià, que eren considerats malalts mentals van dilapidar les arques de l'Estat i els seus regnats van estar caracteritzats per intrigues i assassinats (regnats del terror).

⁷ Iulia Mamea era la mare de l'emperador romà Alexandre Sever (s.III d.C.).

ATQ. ALIVS LATVM MIVNDAM VERBERATAMNE
MIMPETENS PELAGOQ. ALIV STRAHITVM IDALINA
TVM EERRIRIGORNIQ. ARGVIALLAMMINASERRAE
NAM PRIMICVNEISSCINDEBANTFISSILELIGNVM
TVMVARIAMVENERIARIESLABOROMNIAVICIT
IMPROBETIDVRISSVRGENSINREBAEGESTAS
PRIMAGERESFERROMORTALISVERTERITERRAM

Vergilius Augusteus sive Dyonisianus (Biblioteca Vaticana) al segle IV.

iii. Escripura cursiva

S'entén per la lletra que es fa corrent. Del llatí "currere" és aquest tipus de lletra que era utilitzat en l'escripura quotidiana dels romans. Han arribat exemples en forma de "grafiti" com els que es troben a Pompeia i Herculano.

b. Cicle Intermedi (s. II d.C – s. V d.C)

Aquesta època ve marcada per l'expansió del Cristianisme a l'Imperi i la caiguda que el va succeir. L'escriptura s'utilitza per a texts cristians, principalment la Bíblia que passa de ser transcrita en grec a l'escriptura llatina i empra aquests tipus de lletra.

i. Escriptura Uncial

Sol estar lligada als texts bíblics i encara que no són freqüents les abreviatures sí que ho són els “nomina sacra” com per exemple “IHS, XST, etc.”.

ii. Escriptura Semiuncial

Aquest tipus de lletra es va desenvolupar al temps que la uncial i no és exactament una vessant, però sí que es pot afirmar que es guardava aquest tipus de lletra per als texts de literatura “patrística”⁸ que eren llegits en veu alta allà on fera falta predicar la Paraula de Déu, aleshores. Encara que es practicava encara “l’scriptio continua” en aquesta tipologia de lletra ja n’hi havia lletres juntes que ajudaven a l’entonació.

Sant Agustí sempre era representat llegint o escrivint amb un colom al seu muscle que representava la inspiració divina.

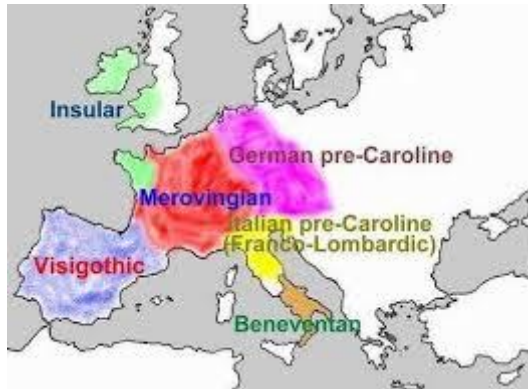
damnationem fidei et
te aboletur per altfran
nurrarabolendaert Cu
episcopimanu minnoce
quam non ad fulmiloqum coe

⁸ La patrística era la literatura de textos bíblics comentats pels Sants Pares de l'Església com sant Jerònim o Sant Agustí d'Hipona.

c. Escripures precarolines (s. V – s. IX)

A aquestes tipologies d'escriptura també se les denomina "nacionals", nom que els va donar Mabillon, a qui esmentem amb anterioritat, ja que després de la Caiguda de l'Imperi Romà els regnes que formen Europa creen vessants de l'escriptura pròpia.

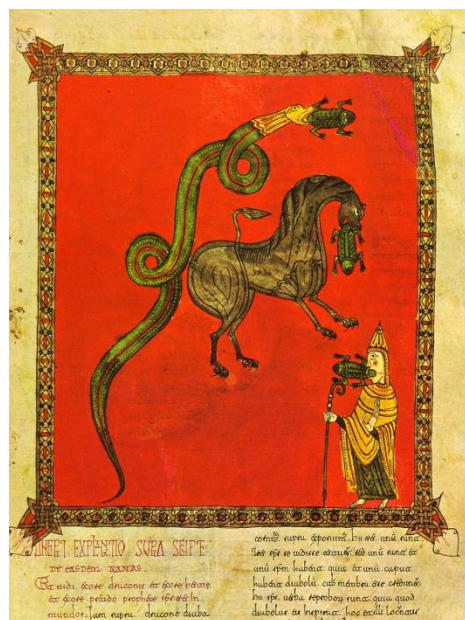
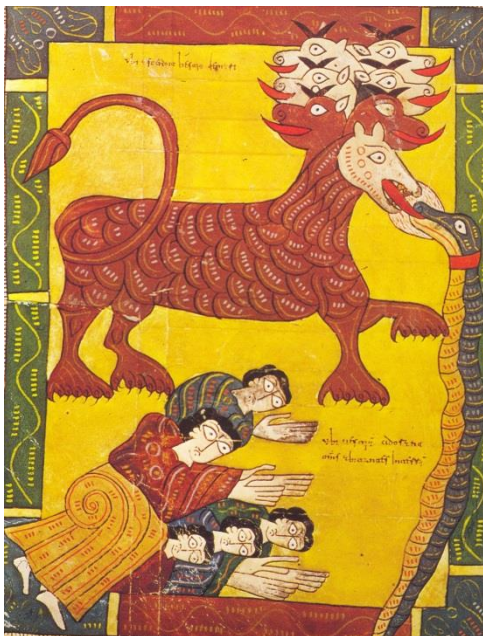
Les vessants precarolines més famoses són la visigòtica a la Península Ibèrica, la insular a Irlanda i Anglaterra, la beneventana a Itàlia, la merovingia a França i la precarolina germànica a Alemanya.

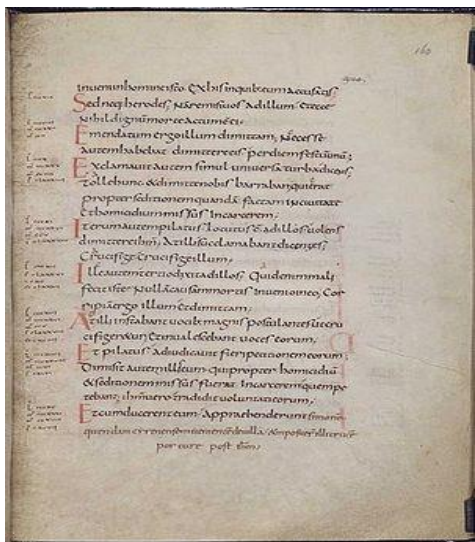
Al segle VII, San Isidoro de Sevilla va escriure les seues "Etimologies" que segons el que ha arribat a dia de hui. Però sense cap dubte hem de parar especial atenció en els Beats o "Beatos".

Segons la tradició, el primer Beat va ser escrit per una persona que va ser nomenada "Beat" al segle VIII, quan Elipand, bisbe de Toledo va caure en heretgia per adopcionista, va fugir al monestir de Liébana, als pics d'Europa, i allí es transcriu el llibre de l'Apocalipsi al qual afegeix comentaris.

Aquest tipus de llibre va tenir un gran èxit a l'Alta Edat Mitjana i encara que l'identitat exacta del Beat no es va conèixer, els llibres arribats als nostres dies es conserven com a joies irrepetibles per la seua bellesa i il·luminació luxosa, escrits en lletra visigòtica.

d. Escripura carolina (s.IX – s. XIII)

L'aparició d'aquest tipus de lletra no és un fet aïllat ja que suposa una recuperació de les lletres romanes (uncial, semiuncial i capital), ja que a Irlanda no es va acabar del tot la tradició d'aquesta tipologia.

Amb la batalla de Poitiers-Tours a l'any 732 va començar la Reconquesta dels territoris ocupats per l'Islam i al Nadal de l'any 800, el Papa Lleó III va coronar com a emperador a Carlemany, qui va unificar els regnes d'Europa i també com s'havia d'escriure, així que va enviar monjos escriptors de les Illes Britàniques a ensenyar el tipus de lletra en les abadies i monestirs; un d'ells va ser Alquíno de York, a qui se li atribueix gran part de l'empresa. La lletra

"carolina" rep el seu nom pel seu impulsor: Carlemany. Este fragment de Bíblia està escrita en carolina i conservada a la Biblioteca Britànica de Londres.

En aquest sentit, es considera al llibre de Kells com un dels més significatius que va ser escrit a l'any 800. És un dels còdex més sumptuosos:

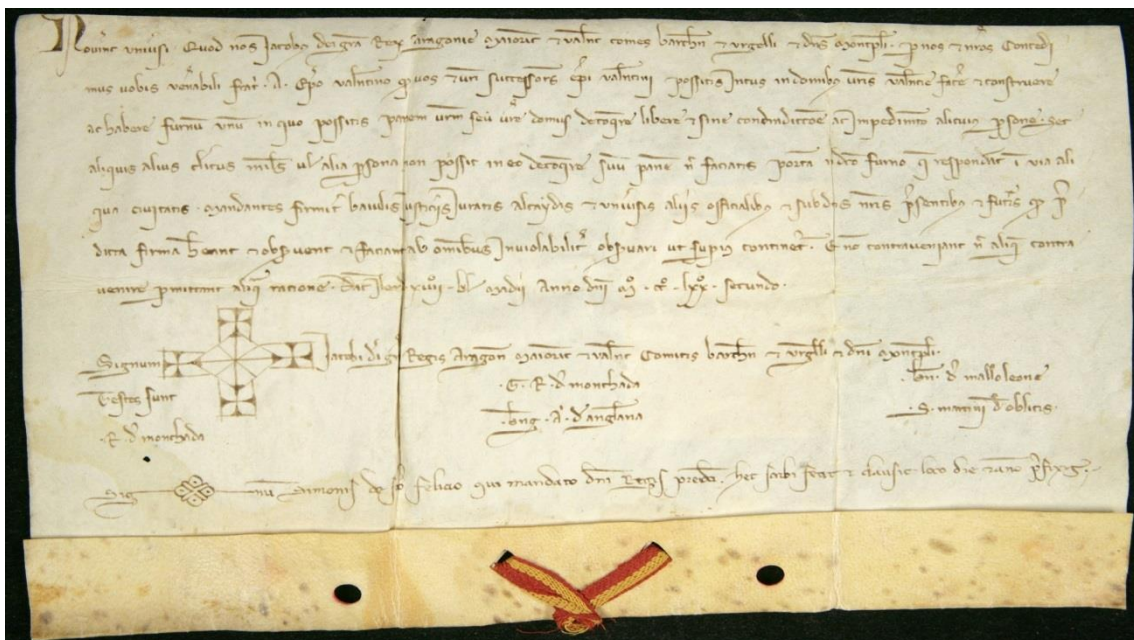

e. Escripura gòtica (ss. XII-XIII – s. XVI [XX])

Al segle XII, es va produir una “democratització de la cultura” i les llengües vulgars comencen a vore el seu auge.

La cultura comença a eixir de l’entorn eclesiàstic i es produeix una gran necessitat d’escripura i els texts fluïen, principalment gràcies al naixement de les universitats on es necessitaven molts texts. A més a més, s’havia d’economitzar en paper i pergamí, ja que encara que el pergamí era utilitzat per a llibres de luxe, els documents creixen i calia que l’escripura s’adaptara, motiu pel qual es va plenar d’abreviatures.

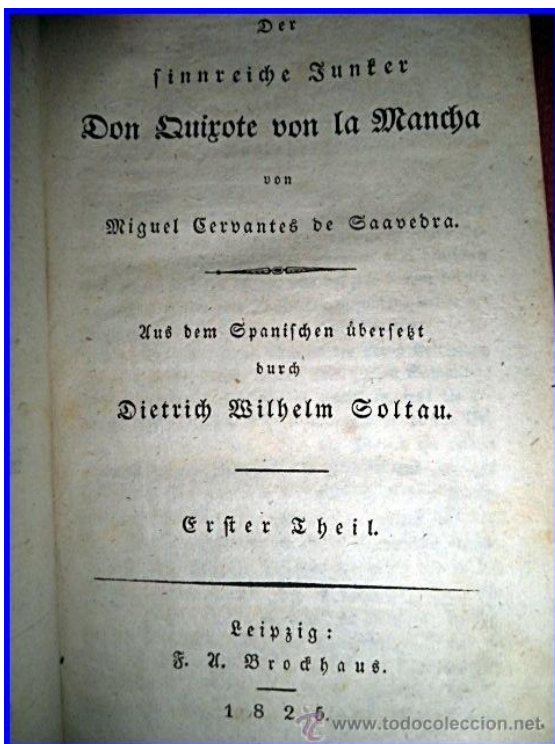
En la Cancelleria de la Corona d’Aragó s’escrivia una gòtica cursiva que tenen la majoria de documents solemnes a València.

Esta és una mostra de lletra gòtica bastarda, a un llibre d’hores, que si bé el seu nom resulta “peculiar” s’anomena així perquè barreja l’escripura cursiva i l’elegant i es va utilitzar en còdexs a França.

Cal que ens parem especialment perquè a Alemanya amb la reforma de l'Església i la influència de la Bíblia impresa de Guttemberg, al segle XVI, que volia imitar a les manuscrites no es va perdre la tradició de la lletra gòtica:

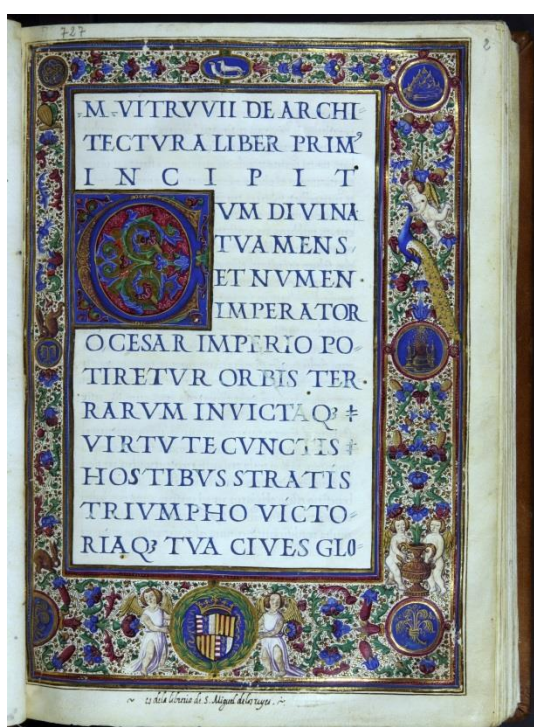
f. Escripura humanística (s.XV)

S'anomena d'aquesta manera perquè van ser els humanistes, amb Petrarca (s.XIV) al capdavant, qui van trobar que els manuscrits en lletra carolina eren més agradables per a la lectura i amb el Renaixement de tot allò de la cultura clàssica, més adequada als temps que corrien que la gòtica (ells mateixos van ser qui van començar a anomenar-la així perquè era com si li tingueren por).

Un altre impuls important va ser gràcies al mecenatge d'Alfons V d'Aragó (el Magnànim) quan ocupa Nàpols i Sicília i des d'allí comença a pagar manuscrits escrits en aquest tipus de lletra, per a ser un príncep del Renaixement, creant així una biblioteca que a dia de hui, es conserva a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, és una de les més importants a Europa.

Aquest tipus de lletra té una forma rodona front a l'angulositat de les lletres gòtiques i considerem que és en la qual escrivim actualment. La manca d'abreviatures és un tret que la caracteritza, encara que n'hi ha excepcions i nomina sacra.

Estos exemples de manuscrit pertanyen a la Biblioteca del Magnànim i els puguem consultar en xarxa a [Europeana Regia](http://Europeana.Regia). El primer és un Vitruvi (De architectura) i el segon un Titus Livi.

3. La datació i descripció de texts

En aquesta part anem a realitzar una regesta documental del document que se'ns presenta a continuació, que vindria a ser la manera en la qual apareixeria si haguérem de catalogar el document. Per això és convenient conèixer a grans trets com transcriure els documents i unes mínimes normes per a realitzar-ho.

En primer lloc la **signatura** que és on es troba el document per exemple i per a començar en la descripció del document:

València. Arxiu del Regne, Cartes Reials, Pere IV. Nº 28

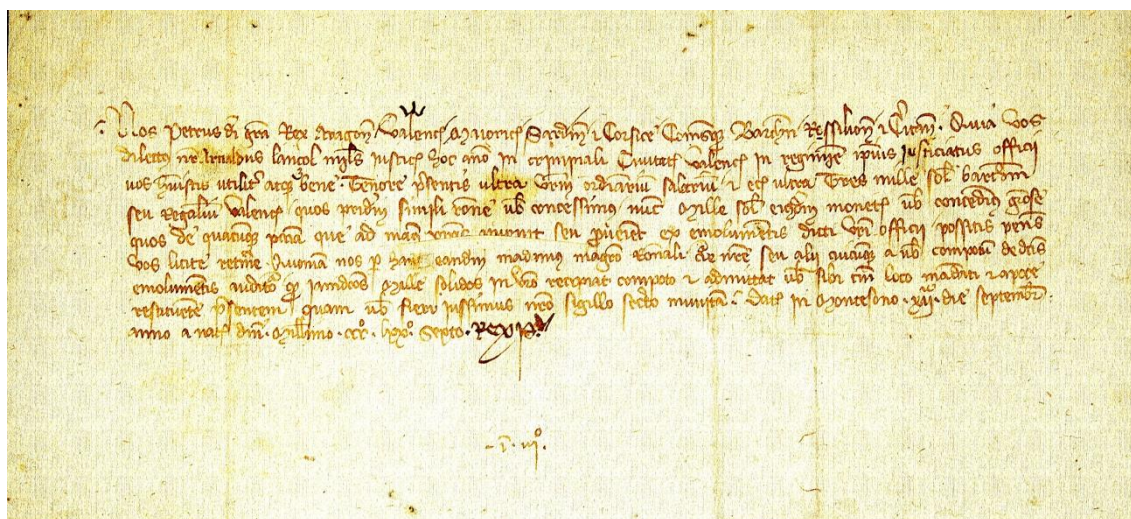
La **datació** es realitza de forma crònica (del temps) i tòpica (del lloc) sempre com coneixem en l'actualitat. Per exemple no direm "madii" sinó "maig" o "mayo" segons idioma i tampoc "Monte Pessulani" sinó "Montpeller" o "Mompelier". La manera d'expressar-ho és la següent:

(Any (en aràbics), mes (en nom), dia (en aràbics). Lloc)

Per exemple:

(1276, març, 16. València)

Un breu **resum** del que conté el document i les característiques que puguem concloure com **l'idioma, suport, mesures** (en mm) i **estat de conservació**.

València. Arxiu del Regne, Cartes Reials, Pere IV. Nº 28

(1376, setembre, 12. Monzón)

Carta Reial del rei Pere IV per la qual mana al mestre racional de València concedir a Arnau Llançol, justícia de dita ciutat, 1000 sous més, a banda dels 3000 sous de salari que rep per la seua feina.

TRANSCRIPCIÓ:

Nos Petrus, Dei gracia rex Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comesque Barchinone, Rossilionis et Ceritanie, quia vos dilectus noster Arnaldus *Lançol*, miles, iusticia hoc anno in criminali civitatis Valencie, in regimine ipsius iusticiatus officii vos habuistis utiliter atque bene. Tenore presentis ultra vestrum ordinarium salarium et eciam ultra tres mille solidos Barchinone seu regalium Valencie, quos pridem simili ratione vobis concessimus nunc mille solidos eiusdem monete vobis concedimus graciose, quos de quacumque pecunia que ad manus vestras provenit seu proveniet ex emolumentis dicti vestri officii possitis penes vos licite retinere. Quoniam, nos, per hanc eandem, mandamus magistro rationali curie nostre seu alii cuicumque a vobis computum de dictis emolumentis audituro, quod iamdictos mille solidos in vestro recipiat compoto et admittat vobis sibi tamen loco mandati et apoce restituente presentem quam vobis fieri iussimus nostro sigillo secreto munitam. Datum in Montesono, XII^a die septembris anno a Nativitate Domini Millesimo CCC^o LXX° sexto.

Rex Petrus

Bibliografía y recursos on line

CAMINO MARTÍNEZ, María Carmen del. Las llamadas escrituras precarolinas: terminología e historia de la paleografía. *Historia. Instituciones. Documentos*, 1985 , pp. 143-166

EUROPEANA REGIA. *Recurso* [en línea]: < <http://www.europeanaregia.eu/es> > [Consulta 10/10/2013]

MARCOS GARCÍA, Juan José. Fuentes para Paleografía Latina. 3ª ed. Plasencia: Marcos García, Juan José, 2011. Disponible en web:

<http://guindo.pntic.mec.es/jmag0042/manual_paleograf.pdf>

MARÍN MARTÍNEZ, Tomás. *Paleografía y Diplomática*. Madrid: UNED, 2011